

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA "TO'SIQ" VA "TO'SIQSIZLIK" KONSEPTLARINING SEMANTIK CHEGARALANISHI

Nabiyeva Gulbaxor Akbaraliyevna

ORCID: 0009-0004-5514-9942

nabiyeva1119@gmail.com

ADCHTI

Annotatsiya: Maqolada nemis va o'zbek tillarida "to'siq" va "to'siqsizlik" konseptlari o'rtasidagi semantik chegara ularning oddiy qarama-qarshiligi asosida emas, balki muayyan kommunikativ vaziyatda egallagan funksional maqomi nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Nemis tilidagi *ans Licht kommen*, *Mir ist es gleich* hamda o'zbek tilidagi *Manim uchun farqsiz* kabi dissertatsiyada tahlil qilingan birliklar mazkur hodisaning turli ko'rinishlarini namoyon etadi

Kalit so'zlar: to'siq, to'siqsizlik, semantik chegara, kontekstual o'zgaruvchanlik, kommunikativ vaziyat, funksional maqom

SEMANTIC DELIMITATION OF THE CONCEPTS OF "BARRIER" AND "BARRIER-FREE NATURE" IN GERMAN AND UZBEK

Nabiyeva Gulbaxor Akbaraliyevna

ORCID: 0009-0004-5514-9942

nabiyeva1119@gmail.com

ASIFL

Abstract: The article investigates the semantic boundaries between the concepts of "barrier" and "barrier-freeness" (accessibility) in German and Uzbek, not on the basis of their simple opposition, but from the perspective of their functional status in a specific communicative situation. The units analyzed in the dissertation - such as the German *ans Licht kommen*, *Mir ist es gleich* and the Uzbek *Manim uchun farqsiz* - demonstrate various manifestations of this phenomenon.

Keywords: barrier, barrier-freeness (accessibility), semantic boundary, contextual variability, communicative situation, functional status

Kirish. Konseptning semantik mazmuni uni nomlovchi birlikning lug'aviy ma'nosi bilangina chegaralanmaydi. Lisoniy birlik muayyan kommunikativ vaziyatga kirgach, uning konseptual salohiyati kontekst, so'zlovchi pozitsiyasi, referensial sharoit va pragmatik yo'nalish ta'sirida qayta aktuallashadi. V.I. Karasik konsept mazmunining muayyan diskurs, kommunikativ vaziyat va madaniy tajriba bilan uzviy aloqada shakllanishini ta'kidlaydi [1]. N.N. Boldyrev qarashlarida esa konseptual

kategoriyalarning qat'iy chegaralarga ega emasligi, ularning kommunikativ tajriba hamda bilish faoliyati ta'sirida o'zgarib borishi asoslanadi [2]. Mazkur nazariy qarashlar "to'siq" va "to'siqsizlik" konseptlarini bir-birini mutlaq inkor qiluvchi ikki semantik qutb sifatida emas, kontekstda o'zaro munosabatga kirishuvchi konseptual hodisalar sifatida tekshirish imkonini beradi.

"To'siq"ning mavjudligi har qanday vaziyatda ham to'siqsizlikning inkorini anglatmaydi. Aksincha, ayrim kommunikativ sharoitlarda monelik saqlangan holda harakat davom etadi, boshqa vaziyatlarda tashqi sharoit o'zgarmasa-da, uning subyekt uchun funksional ahamiyati pasayadi. [1; 2].

Masalaning murakkabligi to'siqsizlik mazmunining turli kommunikativ parametrlar bilan bog'lanishida ham namoyon bo'ladi. Tahlil materialida mazkur konsept jismoniy makon bilan chegaralanmay, kommunikativ, psixologik, institutsional va kognitiv mazmun sohalariga ko'chishi kuzatiladi. *Frei, Weg, Brücke, Tür* singari birliklarning turli kontekstlarda yangi interpretativ maydonlarni hosil qilishi konsept mazmunining diskurs ta'sirida o'zgaruvchanligini ko'rsatadi [3]. Bunda bir birlikning to'siqsizlikka aloqadorligi uning lug'aviy tarkibi bilangina emas, balki konkret nutqiy vaziyatda qanday funksional natijani yuzaga chiqarishi bilan ham belgilanadi.

Ayniqsa, to'siqsizlikning doimo ijobiy kommunikativ natijaga teng emasligi semantik chegaralanish masalasini alohida ilmiy muammo sifatida qo'yishga imkon beradi. *Ans Licht kommen* frazeologizmi ishtirok etgan kontekstda yashirin axborotning oshkor bo'lishi kommunikativ noaniqlikni yo'qotsa-da, ayni oshkoralik personajning keyingi harakat imkoniyatlarini toraytirib, psixologik bosimni kuchaytiradi [4; 5]. Demak, bitta vaziyatning o'zida kommunikativ to'siqsizlik va psixologik cheklanish parallel ravishda yuzaga kelishi mumkin. Bu holat "to'siq" hamda "to'siqsizlik" o'rtasidagi chegarani statik emas, kontekstual jihatdan o'zgaruvchan hodisa sifatida baholashni talab qiladi.

Tadqiqod metodologiyasi. Tadqiqot materiali nemis va o'zbek tillarida "to'siq" hamda "to'siqsizlik" konseptlarini bevosita yoki kontekstual tarzda voqelantiruvchi leksik, grammatik, frazeologik va sintaktik birliklardan tashkil topdi. Material tanlashda birlikning tarkibida *Barriere, frei, gleich, Licht, Weg* yoki ularning o'zbekcha muqobillari mavjudligi yagona mezon sifatida olinmadi. Asosiy e'tibor muayyan birlikning nutqiy vaziyat tarkibida cheklovning funksional kuchini saqlashi, susaytirishi, qayta yo'naltirishi yoxud boshqa semantik sathga ko'chirish xususiyatiga qaratildi. Bu tamoyil to'siqsizlikni faqat bevosita nominatsiya orqali emas, kontekstda shakllanuvchi konseptual mazmun orqali ham aniqlash imkonini beradi [1; 2].

Tahlil va natijalar. To'siq va to'siqsizlikning bir kommunikativ vaziyatda parallel voqelanishi. Tahlil natijalari "to'siq" va "to'siqsizlik"ni har doim ketma-ket almashinuvchi holatlar sifatida talqin qilish mumkin emasligini ko'rsatadi. Ayrim

badiiy kontekstlarda ular bir vaqtning o'zida, biroq turli semantik sathlarda faol bo'ladi. Bu xususiyat ayniqsa qarama-qarshi ruhiy holatlarni birlashtiruvchi konstruksiyalarda yaqqol kuzatiladi.

Nemis tilidagi matndagi doch konnektori qatnashgan kontekst bunga xarakterli misoldir. Qahramonning ijobiy ruhiy holati tasvirlangach, *doch* yordamida Zaynabning sovuq nigohi bilan bog'liq qarama-qarshi psixologik fon kiritiladi [5]. Bu yerda *doch* voqeaning oldingi qismini bekor qilmaydi. Qahramonning baxt hissi saqlanadi, ammo uning mutlaq tus olishiga tashqi omil xalaqit beradi. Demak, bir vaqtning o'zida ikki semantik holat - ijobiy ichki kechinma va unga ta'sir qilayotgan psixologik g'ov - parallel mavjud bo'ladi.

Mazkur misolning ilmiy ahamiyati dochning qarama-qarshilik bildirishi bilangina belgilanmaydi. Muhim jihat - cheklovning natijani bekor qilmasdan uning darajasini o'zgartirishidir. Agar to'siq mutlaq semantik kategoriya sifatida tushunilsa, uning mavjudligi natijaning yuzaga kelmasligiga olib kelishi kerak edi. Keltirilgan kontekstda esa bunday emas: ijobiy holat mavjud, to'siq ham mavjud. To'siq natijani yo'qqa chiqarmaydi, balki uning intensivligi va psixologik yaxlitligini chegaralaydi.

Nemis va o'zbek tillari materialining qiyosiy tahlili "to'siq" va "to'siqsizlik" konseptlari o'rtasidagi semantik munosabatni oddiy antonimik qarama-qarshilik doirasida chegaralash mumkin emasligini ko'rsatdi. Mazkur konseptlarning o'zaro chegarasi kommunikativ vaziyatda cheklovning mavjud yoki mavjud emasligidan ko'ra, uning muayyan harakat, ruhiy holat, munosabat yoki nutqiy faoliyatga ko'rsatadigan funksional ta'siri bilan belgilanadi [1; 2].

Tahlil qilingan nemischa kontekstlarda tashqi bosimning mavjudligi ichki erkinlikning yo'qolishiga avtomatik ravishda olib kelmasligi aniqlandi. *Kein äußeres Hindernis, kein böswilliges Gerücht, keine historische Schranke* kabi birliklar cheklovni bevosita nominatsiyalasa-da, kontekstda ushbu cheklovlarning personaj e'tiqodi, o'zaro ishonch yoki ma'naviy davomiylikni buzishga qodir emasligi semantik markazga chiqadi [9; 10]. Shu jihatdan nemis tilidagi materiallarda to'siqsizlik cheklovning inkor qilinishi bilangina emas, uning funksional samarasizligi orqali ham konseptuallashadi.

Shu nuqtada "to'siq" tushunchasining kamida ikki funksional ko'rinishini farqlash zarur bo'ladi. Birinchi holatda cheklov harakat yoki natijaning amalga oshishini to'xtatadi; ikkinchi holatda esa natija amalga oshadi, biroq cheklov uning to'liqligi, barqarorligi yoki qiymatiga ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchi ko'rinish to'siqsizlik semantikasi uchun ayniqsa muhim, chunki bunda "to'siq mavjud" va "harakat davom etmoqda" hukmlari o'zaro zid bo'lmay qoladi.

O'zbek tilidagi materiallarda ham cheklovning mavjudligi harakatning to'xtashi bilan tenglashtirilmaydi. Bunday vaziyatlarda to'siqsizlik mazmuni g'ovning butunlay yo'qolishidan emas, g'ovga qaramay harakatning davom etishidan kelib chiqadi.

Natijada, konseptning semantik markazi “to‘siq yo‘q” hukmidan “to‘siq natijani bekor qila olmadi” hukmiga siljiydi. Bu farq to‘siqsizlikning funksional tabiatini aniqlashda prinsipial ahamiyatga ega.

Mazkur hodisani shartli ravishda quyidagicha farqlash mumkin:

Semantik holat	To‘siqning maqomi	Harakat/natija	To‘siqsizlikning namoyon bo‘lishi
Mutlaq cheklanish	faol va hal qiluvchi	amalga oshmaydi	yuzaga kelmaydi
Qisman cheklanish	faol, ammo hal qiluvchi emas	cheklangan holda amalga oshadi	qisman saqlanadi
Funksional neytrallashuv	mavjud, lekin ta’siri pasaygan	davom etadi	kuchayadi
Relevantlikning yo‘qolishi	obyektiv mavjud bo‘lishi mumkin	subyekt uchun monelik qilmaydi	subyektiv sathda yuzaga keladi

Bu tasnifda to‘siqsizlikning semantik chegarasi cheklovning bor yoki yo‘qligi bilan emas, uning natijaga ta’sir qilish darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli to‘siqning lisoniy ifodasi mavjud bo‘lgan konstruksiyani avtomatik tarzda to‘siqsizlik maydonidan tashqariga chiqarish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Aksincha, ayrim hollarda aynan to‘siqning verbal mavjudligi unga qaramay yuzaga kelgan natijaning to‘siqsizlik mazmunini kuchaytiradi.

Obyektiv cheklov va subyektiv erkinlikning semantik nomuvofiqligi. “To‘siq” va “to‘siqsizlik” konseptlarining chegaralanishida obyektiv vaziyat bilan subyektning ichki holati doimo mos kelavermaydi. Tashqi muhitda cheklov saqlangan bo‘lsa-da, u shaxsning ichki pozitsiyasini o‘zgartira olmasligi mumkin. Bunday hollarda to‘siqsizlik tashqi sharoitning xususiyati emas, balki cheklovning shaxs ichki dunyosiga kirib bora olmasligi bilan belgilanadi. Mazkur semantik nisbat nemischa badiiy matnda tashqi bosim va ichki barqarorlikning bir kontekstda parallel berilishi orqali aniq namoyon bo‘ladi [9; 10].

Quyidagi fragmentda aynan shu holat kuzatiladi: „*Obgleich die ständigen Einmischungen der Verwandten die Häuslichkeit belasteten, fanden Otabek und Kumush in ihrer gegenseitigen Zuneigung Zuflucht. Kein böswilliges Gerücht vermochte das Vertrauen zu erschüttern, das sie einander entgegenbrachten.*“ [9]

Fragmentning semantik tashkil topishida ikki xil munosabat bir vaqtning o‘zida mavjud. Birinchi propozitsiyada qarindoshlarning doimiy aralashuvi oilaviy muhitga real tashqi bosim sifatida beriladi. Demak, cheklov inkor qilinmagan; aksincha, *die ständigen Einmischungen* va *die Häuslichkeit belasteten* birliklari uning mavjudligini ochiq ko‘rsatadi. Ikkinchi semantik yo‘nalishda esa ushbu bosimning Otabek va Kumush o‘rtasidagi o‘zaro yaqinlikni buzishga qodir emasligi ifodalanadi. *Fanden ... in ihrer gegenseitigen Zuneigung Zuflucht* konstruksiyasida tashqi vaziyatning

salbiyligi bilan ichki munosabatning mustahkamligi o‘zaro qarama-qarshi qo‘yiladi. Keyingi *Kein böswilliges Gerücht vermochte das Vertrauen zu erschüttern* jumlasida esa bu qarama-qarshilikni yanada kuchaytiradi: mish-mish mavjud, uning salbiy kommunikativ yo‘nalishi ham mavjud, biroq u ishonchni o‘zgartiruvchi kuchga aylana olmaydi.

O‘zbek tilidagi *Xudo xohlag‘an vaqtda bo‘larmiz...* kabi konstruksiyalar esa to‘siqsizlikning kommunikativ munosabatlarni muvofiqlashtirish bilan bog‘liq boshqa qirrasini namoyon etadi. Temporal noaniqlik kommunikativ uzilish vazifasini bajarmaydi; aksincha, qat‘iy majburiyatni yumshatgan holda muloqotning davom etish imkoniyatini saqlaydi [11; 12]. Shu asosda informativ noaniqlik bilan kommunikativ to‘siqni har doim tenglashtirish mumkin emasligi aniqlanadi.

Qiyosiy tahlil ikki tilda umumiy semantik qonuniyat mavjudligini ko‘rsatdi: to‘siqning obyektiv mavjudligi uning funksional jihatdan dominant ekanini anglatmaydi. Nemis tilidagi materiallarda mazkur munosabat tashqi cheklov va ichki barqarorlik qarama-qarshiligida yaqqolroq namoyon bo‘lsa, o‘zbek tilidagi kontekstlarda subyekt pozitsiyasi, kommunikativ moslashuv va vaziyatni pragmatik muvofiqlashtirish bilan bog‘liq belgilar faollashadi.

Shu tariqa “to‘siq - to‘siqsizlik” munosabatining semantik chegarasini belgilashda uch mezon - cheklovning qaysi kommunikativ qatlamda voqelanishi, uning subyekt uchun relevantlik darajasi va yakuniy kommunikativ natijaga ta‘sir kuchi - hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur mezonlar to‘siqsizlikni cheklovning mutlaq yo‘qligi sifatida emas, balki mavjud cheklovning muayyan semantik qatlamda hal qiluvchi kuchga aylana olmasligi bilan xarakterlanuvchi dinamik konseptual hodisa sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - С. 128-185.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Введение в когнитивную лингвистику. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2014. - С. 45-98.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - С. 312-358.
4. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Языки русской культуры, 1996. - С. 94-142.
5. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 5. Auflage. - Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2015. - S. 24-31.